

<https://doi.org/10.15388/VUIFSMD.2024.4>

„IDĖJA UŽKARIAUJA PASAULĮ“: XX A. EUROPOS IDĖJOS REFLEKSIJOS EUROPIETIŠKAJAME XXI A. DISKURSE

Monika Sakalauskaitė

SANTRAUKA. Šiuo metu Europą ir pasaulį krečiant kariniams konfliktams, klausimas „kas yra Europa?“, tampa kaip niekad aktualus. Europos idėja patyrė daugybę reikšminių transformacijų, verčiančių peržengti ne tik geografines ar etnines, bet ir mąstymo ribas. Nuo XX a. antros pusės ši tema užleido vietą identiteto paieškoms, o Europa kaip idėja nustojo būti įdomi. Dabar ji – politinis ir ekonominis darinys, bandantis laviruoti tarp daugybės tapatybių savo viduje. Straipsnyje analizuojama, kaip XX a. idėjos, atsiradusios ieškant išsigelbėjimo iš Europos tapatybės krizės, išstikusios žemyną po Pirmojo pasaulinio karo, reflektuojamos europietiška jame XXI a. diskurse. Tikslui pasiekti nagrinėjamas Paneuropos projekto atsiradimas ir evoliucija į politinius subjektus; gilinamasi į Europos tapatybės krizės sprendimo būdus iš religinės ir sociologinės (visuomenės) perspektyvos bei siūloma naujos Europos ateities perspektyvos galimybė.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Europa, Europos idėja, tapatybė, identitetas, XX a. Europos krizė, religija, visuomenė, radikali vaizduotė.

An Idea Conquers the World: Reflections of the 20th Century European Idea in the European Discourse of the 21st Century

SUMMARY. In the context of ongoing military conflicts in Europe and globally, the question of Europe's identity has assumed heightened relevance. The idea of Europe has undergone significant transformations, in terms of its geographical and ethnic boundaries. These transformations have also affected the way in which Europe is thought about. From the second half of the 20th century onwards, the subject has been superseded by the search for (an) identity, thus the concept of Europe as an idea ceased to be a subject of interest. It is currently a political and economic entity attempting to navigate the numerous identities that exist within it. This paper analyses how the ideas of the 20th century, which emerged in the search for a solution to the European identity crisis that hit the continent after the First World War, are reflected in the European discourse of the 21st century. To this end, the paper examines the emergence and evolution of the Pan-European project into political entities. It also explores the ways of resolving the crisis of the European identity from religious and sociological perspectives, and proposes a new perspective on the future of Europe.

KEYWORDS: Europe, idea of Europe, identity, crisis of the mind, religion, society, radical imagination.

Išvadas

2023-iaisiais suėjo lygiai šimtas metų nuo vieno iš žymiausių Europos vienijimo planų sukūrimo. Atrodo, kad, praėjus šimtmečiui nuo bandymo suvienyti karų išdraskytą žemyną, būtų tinkama sustoti ir pažvelgti atgal, reflektuoti, kaip išeičių iš civilizacijos krizės paieškos transformavosi XXI a. Europos diskurse bei kokias ateities perspektyvas toks žvilgsnis atgal sudabartina ir projektuoja ateities Europai.

Lietuvoje vis dar gyvas dichotominis skirstymas – Europa arba Tauta, savi arba svetimi, Europos, kaip bendros praeities, nesuvokimas ar baimė būti neįdomiems. Galbūt vis dar jaučiamės nevisaverčiai europiečiai – „tie, iš periferijos“ ir nedrįstame savitai mąstyti bei įsivaizduoti Europos, nors būtent tai gali išlaisvinti iš europietiškojo užburto rato ir įgalinti naujas Europos tapatybes bei permąstyti pačią Europos idėją.

Straipsnyje analizuojama, kaip XX a. idėjos, atsiradusios ieškant išsigelbėjimo iš Europos tapatybės krizės, ištikusios žemyną po Pirmojo pasaulinio karo, reflektuojamos europietiška jame XXI a. diskurse. Tikslui pasiekti nagrinėjamas Paneuropos projekto atsiradimas ir evoliucija į politinius subjektus; gilinamasi į Europos tapatybės krizės sprendimo būdus iš religinės ir sociologinės (visuomenės) perspektyvos bei siūloma naujos Europos ateities perspektyvos galimybė.

Atliekant tyrimą buvo naudojami analitinis, aprašomasis ir sintezės metodai, leidžiantys pristatyti šaltiniuose rastus faktus ir juos analizuoti, gilinantis į temos problematiką, papildyti ją originaliomis išvalgomis bei komentarais. Sintezės metodas suteikė galimybę apibendrinti darbo rezultatus.

Europos idėjos tema akademiniam ir visuomeniniam diskursuose nėra nauja. Daugumoje darbų Europos idėjos atsiradimas analizuojamas istoriškai, aptariama jos kaita skirtingais laikmečiais ar ieškoma jos konkrečių autorių kūryboje¹, kituose kalbama apie Europos tapatybę bei jos suvokimą skirtingų autorių darbuose² ar žiūrima į šią idėją kaip į dar vieną modernybės krizę³. Pastaraisiais metais pasirodė nemažai darbų, skirtų Europos idėjos ir identiteto klausimams⁴, tačiau jie pasižymi kompiliaciniu stiliumi ir, apsiribojant įvairių mąstytojų idėjų gretinimu, vengiama originalesnių išvalgų bei nesiūloma konstruktyviai aiškaus požiūrio taško.

Lietuvoje Europos apmąstymai gali būti skirstomi į dvi grupes. Pirmoji – Lietuvos ir Europos sąsajų nagrinėjimas. Europinių apmąstymų tylą buvo bandoma nutraukti XX a. antroje pusėje, amžių sandūroje akademiniam Lietuvos diskurse dominavo Senosios Lietuvos europietiškojo paieškos⁵, sukūrusios naują pasaulio matymo koncepciją,

1 P. Stock, 2010; T. Miettinen, 2013; sud. P. Douglas, 2011.

2 J. Seigel, 2005; S. Stjernø, 2005.

3 L. Donskis, 2011.

4 A. Mats, 2023; W. Shane, 2021.

5 P. Manusadžianas, 1999; A. Bumblauskas, 2002; E. Gudavičius, 2002; A. Bumblauskas, 2009.

tačiau Europos, kaip modernybės projekto bei politinės valios išraiškos, temos grįžo tik 2002-aisiais⁶. Vis aktualesnę ir kontroversiškesnę Lietuvos tapatybės temą nuo 2004 m. savo knygoje nagrinėjo Nerija Putnaitė, o vienas iš naujausių akademinų opusų, skirtų Europos Lietuvoje paieškoms – Povilo Aleksandravičiaus, Camille Riquier ir Vytauto Šlapkaus 2019 m. mokslo studija *Europa Lietuvoje: filosofinės ir juridinės atviros visuomenės raidos interpretacijos*.

Antroji apmąstymų apie Europą dalis, kurioje Europa nagrinėjama atsietai nuo lietuviškosios tapatybės konstravimo, šalies akademiniam diskurse – skurdesnė. Europą iš regioninės perspektyvos nagrinėja Nerijus Babinskas⁷, tačiau domėtis moderniais europiniais procesais ir klausiti „kas yra Europa?“ lietuvių mokslininkai pradėjo palyginti neseniai. 2017 m. Adomas Pūras apsigynė disertaciją „Skirtingi Jeano Monnet veidai: Europos tapatybės projektai akademinuose naratyvuose“, bene pirmasis į Europą kaip mąstymo būdą pažvelgė P. Aleksandravičius 2019 m. monografijoje „Europa kaip mąstymo būdas: atviros visuomenės pagrindai“, o mąstyti apie Europos vienijimosi idėjas ėmėsi Vytautas Sinica, apgynęs disertaciją tema „Moderniosios Europos vienijimosi projekto filosofiniai pagrindai“. Išimtimi galima laikyti Leonidą Donskį, kurio domėjimosi ratas apėmė tiek Europos, tiek Lietuvos, tiek bendrąsias filosofines idėjas⁸.

XX a. pradžia: idėjų projektuojama Europos ateitis

Po daugybės pastangų apibrėžti Europą ir apjuosti ją politinėmis konstrukcijomis Europa, tarsi savaime, tapo realiu politiniu dariniu, kurį bandoma retrospektyviai „lokalizuoti, inventorizuoti ir užregistruoti“⁹, pamirštant, kad į klausimą „kas yra Europa?“ negalima žiūrėti deterministiškai. Europa yra kūrinys ir kūrėjas, savo pačios žiūros taškas ir vyksmas viename.

Anot Gerardo Delanty, Europa geriausiai save apibrėžė pagal santykį su išoriniu *Kitu*, įvardydamą, kas ji nėra ir kas yra *Kitas*. Tad Europos negalima paneigti *Kitam*, nes ji apima „kitoniškumo“ fenomeną: europeizmo praktikoje nuolatinės pastangos atskirti, išstumti ir eksternalizuoti tolydžio stabdo žmonių įtraukimas, priėmimas, prisitaikymas ir asimiliacija. Hansas Georgas Gadameris galėjimą „gyventi su kitais“, būti *Kito Kitu*, gebėjimą ir būtinybę „išmokti gyventi su kitais, net jei kiti yra kitokie“ manė esant „ypatingu Europos pranašumu“¹⁰.

6 Sud. D. Staliūnas, 2002.

7 N. Babinskas, 2013, p. 16–34; N. Babinskas, 2014.

8 P.vz.: L. Donskis, 2012; L. Donskis, 2013; L. Donskis, 2011; L. Donskis, 2004; L. Donskis, 2002.

9 Z. Bauman, 2004, p. 4.

10 H.-G. Gadamer, 1989, p. 7.

Toks ekscentrinis Europos matymas įgalina ne tik pripažinti daugiabriaunę, daugialypių *Kitų* suformuotą Europos tapatybę¹¹, bet ir kalbėti apie europietiškos žmonijos idėją, nes ji, peržengdama geografines ir etnines Europos sampratas, akcentuoja universalų racionalų mąstymą. Edmundas Husserlis tokį universalumą susiejo su filosofine bendruomene, kuri, kritiškai svarstydamą įvairius klausimus, permąsto save, taip atradama visa sujungiantį bendrumą. Janas Patočka, tęsdamas mokytojo ieškojimus, „europocentrizmą“ grindžia prasmės ieškojimu „anapus save maitinančio ir save išsaugančio gyvenimo ribų“¹².

XX a. pirmoje pusėje Senojo žemyno intelektualinis elitas permąstė Europos ir europietiško sąvokas ir bandė išsaugoti (ar prikelti) po dviejų XX a. katastrofų merdėjančią Europos sielą bei nubrėžti Europos ateities gaires. Ir nors dalis mąstytojų, jausdami nostalgiją iki 1914 m. gyvavusiam kultūros internacionalizmui, prekybos ir pramonės kosmopolitizmui ir plačiai idėjų tolerancijai teigė, kad taikos nebus ir karo žaizdos neužgis, kol toks internacionalizmas nebus atkurtas¹³, kiti norėjo, kad Europa būtų „ne tiek atstatyta, kiek „pastatyta iš naujo“, nes seni mąstymo metodai veda į tas pačias nelaimes“¹⁴.

Nuo idėjos iki Europos susivienijimo užuomazgų

Dar 1914-aisiais Georgas Friedrichas Nicolai, Friedrichas Wilhelmas Foersteris ir Albertas Einsteinas paskelbė Manifestą europiečiams. Jame buvo teigiama, kad dabartinis Europos sutrikimas, atsiradęs dėl ką tik prasidėjusio karo, yra jaučiamas todėl, kad mes turime „bendrą pasaulinę kultūrą“, tad tie, kam ji rūpi, turi dėti visas pastangas šiems principams palaikyti. Manifestas kvietė susiburti tuos, kuriems Europa ne tik geografinė sąvoka, bet ir dėmesio vertas objektas, tuomet bus galima sušaukti „europiečių sąjungą“ ir suvienyti Europą¹⁵.

Nors *Mittleeuropa* buvo tik viena iš daugelio Vokietijos užsienio politikos galimybių, Friedrichas Naumannas būtent jos pagrindu siūlė sukurti utopinę Europos viziją. Politikas akcentavo *Mittleeuropa* kaip politinę būtinybę ir matė „natūralios vokiečių viršenybės vadovaujamą“ Vidurio Europos kultūros ir politikos bendruomenę, atgimstančią modernia, liberalia demokratine forma¹⁶.

Viena iš pagrindinių to meto Vidurio Europos politinių figūrų – Tomášas Garrigue'as Masarykas į Europą žvelgė kaip į bendrą laboratoriją, pastatytą „didžiulėse pasaulinio karo kapinėse“¹⁷ ir siūlė „Naujosios Europos“ koncepciją – siaurą mažų nacionalinių valstybių zoną tarp Rusijos ir Vokietijos. Jis teigė, kad tik laisvos ir nepriklausomos tautos

11 Žr. R. Brague, 2001.

12 D. Jonkus, 2024, p. 13–14.

13 A. Einstein, 1921, p. 90–92.

14 F. Valéry, 1962, p. xiv–xv.

15 G. F. Nicolai, F. W. Foerster, A. Einstein, 1914, p. 64–66.

16 P. Bugge, 1995, p. 91.

17 K. Čapek, 1994, p. 154.

gali prisijungti prie tokių viršvalstybinių struktūrų kaip lygiavertės partnerės, ir tvirtino, kad tarp kolektyvinės ir individualios demokratijos negali būti jokio konflikto.

Abi šios, daugiausia Vidurio Europai skirtos koncepcijos, nepaisant politinės ir istorinės užmaršties, išlaikė savo ideologinį aktualumą, praėjusio šimtmečio devintajame dešimtmetyje atgijus diskusijoms apie Vidurio Europą.

Paneuropa:

politinis idealas, snaudžiantis europiečių sąmonėje

Nepaisant vyraujančių nacionalinių idėjų, buvo mąstoma ir apie vieningą Europą. Vieną iš įtakingiausių vienijimosi planų sukūrė Richardas Nikolaus'as Coudenhove-Kalergi'is. Grafas teigė, kad Paneuropa reikalinga dėl trijų priežasčių: norint išvengti naujo pasaulinio karo, išsivaduoti iš bendro ekonominio ir socialinio sunkmečio bei pasipriešinti bolševikų grėsmei¹⁸. Neabejotinai pagrindinė Paneuropos funkcija buvo taikos užtikrinimas, sukuriant viršnacionalinę struktūrą, saugančią mažąsias Europos valstybes nuo grėsmių iš išorės. Mąstytojas, atsižvelgdamas į naują pokario Europą, kurioje kilo mažų nacionalinių valstybių kūrimo bumas, teigė, kad visa šiuolaikinė kultūra yra įsišaknijusi tautiškume, tad tautiškumo principas turi būti gerbiamas.

Prancūzų politikas Aristidė'as Briandas netrukus ėmėsi įgyvendinti Paneuropos projektu grindžiamą planą. 1929 m. oficialiai paskelbęs apie ketinimą Paneuropos klausimą įtraukti į Tautų Sąjungos rudens sesiją, A. Briandas dar vakar atrodžiusią utopinę Jungtinių Europos Valstijų idėją pavertė įgyvendinama ateities realybe. Tačiau šiai iniciatyvai sutrukdė nepalanki politinė ir ekonominė to meto situacija. Nepaisant nesėkmių, A. Briando memorandumas 1930 m. gegužę buvo pateiktas Tautų Sąjungos Europos narių vyriausybėms. Didžioji dauguma gautų kitų vyriausybių atsakymų į pristatytą memorandumą svyravo nuo itin santūrių iki visiškai priešišku, tad nenuostabu, kad tokios reakcijos reišktė mirties nuosprendį prancūzų politiko planui¹⁹.

Apibendrinant reikia pažymėti, kad Coudenhove-Kalergi'io „Paneuropa“ buvo stulbinantis didelio masto utopijos, gilios politinės analizės ir įžvalgaus pragmatizmo mišinys. Idealistiškai tikėdamas Europos brolybe ir galimybe pasiekti pasaulinę harmoniją per tam tikrą supervalstybių pusiausvyrą, jis pritarė kolonijinei sistemai, galbūt todėl, kad, jo manymu, Afrikoje (taip pat vietinėje Amerikoje ir Australijoje) nesusiformavo jokia kultūra, prilygstanti jo pripažįstamoms keturioms pasaulio kultūroms²⁰.

Religinių politikos sprendimų paieškos

Viduriniaisiais amžiais Europa pirmą kartą išniro kaip realybė ir vaizdiny. Šioje epochoje visas Europos karalystes užklojanti krikščionybė, tarsi „išsiskiepydama“ į naujus

18 R. N. Coudenhove-Kalergi, 1932, p. 1.

19 W. Roobol, 2022, p. 42–44.

20 P. Bugge, 1995, p. 101.

kraštus ir civilizacijas ir sujungdama jas į bendrą europinę visumą, „tampa paties Europos santykio su kultūriniu paveldu forma“²¹, suteikdama vakariečiams „bendrą sąmonę, kuri peržengė juos skiriančias sienas ir kuri, palaipsniui sekuliarizuojantis, virto specifiniu europietišku sąmoningumu“²².

Todėl XX a. Europą ištikus vienai iš didžiausių civilizacinių krizių, buvo atsigręžta į Viduramžius, kaip į tapatybės formavimosi proceso pradžią. Leopoldas Ziegleris 1929 m. siūlė „Europos perkrikščionimą“²³; prancūzas Henri Massis 1925 m. atsisuko į krikščionybę kaip Vakarų esmę, siūlydamas grįžti prie Europos atsiradimo ištakų; Nikolajus Berdiajevas, atsigręždamas į Viduriniuosius amžius kaip į „nostalgišką utopiją“, manė, kad tikrosios vakarietiškos vertybės turėtų peržengti sienas ir tapti universaliomis, o Europa turėtų pripažinti savo visuotinę misiją ir žengti į Naujuosius viduramžius²⁴.

Klausimas, ar Europos kultūra vis dar gyva, nedavęs ramybės XX a. pradžios intelektualams²⁵, vis dar ginčytinas. Praėjusio amžiaus rūpestis Europos siela, kuri turi būti suderinta²⁶, pasigirsta ir XXI a. europiniame diskurse. Buvęs EK pirmininkas Jacques'as Delors'as paskutiniame XX a. deš., kalbėdamas apie Europos emocinę tapatybę, teigė, kad reikia grąžinti Europai jos sielą²⁷. Ar tai reiškia, kad Pirmojo pasaulinio karo metu prasidėjusios paieškos 1992 m. vis dar buvo bevaisės, ar kad Europa buvo „suradusi“ save, bet 1989 m. lūžis, žymintis didelių ideologinių perskyrų Europoje pabaigą ir atvėręs kelią naujam Europos projekto etapui, sukėlė dar vieną Europos sielos ir proto krizę, kurią pagilino skirtingų istorinių atminčių atsiradimas? Ir ar praėjus daugiau nei trisdešimčiai metų nuo J. Delors'o klausimo mes vis dar jos ieškome, buvome atradę, o gal Europos siela tapo niekam neįdomi atgyvena?

Dalis XX a. Europos intelektualų teigė, kad, norint rasti išeitį iš tuometinės dekadentiškos situacijos, reikia vienaip ar kitaip grįžti į Viduramžius ir atsigręžti į juose gyvavusias tikrąsias vertybes, nes šiuolaikinis pasaulis, nebesuvokdamas gyvenantis „iš katalikiško kapitalo“ iš tiesų neinicijuoja naujų „entuziazmų“, nes eskaluojami šiuolaikinės moralės idealai, pasisavinti iš „senovės ar viduramžių rankų“, nyksta dabartyje²⁸. Šią painią situaciją Remy Brague'as XXI a. siūlo spręsti pripažįstant žmogaus prigimtį, nes

21 R. Brague, 2001, p. 163.

22 L. Febvre, 1944–1945, p. 2.

23 L. Ziegler, 1929, p. 18.

24 Ten pat, p. 18–19.

25 Georgui Simmeliui karas reiškė Europos vertybių sunaikinimą ir Europos įvaizdžio praradimą; Guiglielmo Ferrero teigė, kad karo veiksmai lėmė visišką senosios Europos suirimą; prancūzas Paulis Valéry kalbėjo apie Didžiojo karo panaikintą „mūsų“ Europos civilizaciją.

26 Ernst Robert Curtius 1920 m. teigė, kad Europos siela turi būti suderinta, o jos vienybė atkurta priešinant kultūros homogenizacijos procesui, kuris ir atvedė į esamą situaciją.

27 Jacques Delors: *Architect*, 2020, p. 6.

28 G. K. Chesterton, 1929, p. 2.

„dorybės yra žmogaus klestėjimas, nepaisant kultūrų ir religijų įvairovės“ bei atsisakant heteronominio Dievo įsakymų vaizdavimo²⁹.

Tarpukariu Europos tapatybės paieškose daugelis manė, kad europietiškos vertybės yra universalios *per se*. Šiuo metu politiniame ir visuomeniniame diskurse taip pat pabrėžiamos europietiškos vertybės, sudarančios Europos sielos esmę. Tačiau ar tikrai nuolat varėdami vertybes, kurios atsispindi ir Europos Sąjungos teisių chartijoje, pasiekiamo tikrąjį europietišumą? Daug svarbiau, kokį elgesį europiečio sąmonėje skatina tokių vertybių puoselėjimas. Kita vertus, kodėl yra vartojama būtent vertybių sąvoka, kuri, anot R. Braguė, nėra tokia nekenksminga, kaip manoma. Nors ir buvo žinoma dar senovėje kaip „vertė“, o naujaisiais amžiais tapusi „kaina“, ji buvo pradėta vartoti ir politinėje ekonomijoje, abiejuose šiuose kontekstuose ji reiškė kieno nors arba ko nors vertę. XIX a. pabaigoje Friedricho Nietzsche's ir Maxo Schelerio dėka „vertybės“ tapo bendriniumi posakiu³⁰. Pirmiausiai, teigia R. Braguė, reikia atsisakyti pačios „vertybių“ idėjos ir grįžti prie ikimodernių sąvokų, t. y. dorybių ir įsakymų, gyvavusių Viduriniaisiais amžiais, nes XXI a. šiuolaikinių „vertybių“ transcendentškumas yra apverstas aukštyn kojomis – jos ateina iš apačios, iš žmogiškumo, ir yra vertingos tiek, kiek įgalina tam tikrą gyvenimo būdą³¹, taip įsižemindamos nuolatinėje dabartyje ir užkirsdomos kelią bet kokioms Europos ateities perspektyvoms.

Modernusis pasaulis senąsias idėjas iš naujo naudoja savo tikslams, taip jas suga-dindamas ir modernybę paversdamas projektu, o ne užduotimi. Šiuolaikinio pasaulio projektas tokiu atveju neįstengia rasti priešasčių savo paties tęstinumui³², o visos vertybės pakimba nebūtyje, taip užkirsdomos kelią ateities projekcijoms. Norint grąžinti Europos ateitį, reikėtų Projektą paversti Užduotimi ir Senąją žemyną grąžinti į transcendentinį dvasinį būvį, kuris išsiskynęs antikinėje ir Viduramžių pasaulėžiūroje, tad Europos ateities projekcijų kelias veda per tam tikrus naujus Viduramžius.

Socialinė perspektyva: kuriantis elitas, žlugdančios masės ir radikali visuomenės vaizduotė

Europa, kaip idėja, gimė intelektualiam ir politiniam elitui, tad nenuostabu, kad ispanų filosofas José Ortega y Gassetas, kaip ir Konradas Fiedleris, F. Nietzsche, Stéphane Mallarmé, P. Valéry, teigė, kad Vakarų kultūrą gali išgelbėti tik elitiškumas, todėl reikalinga nauja elitinė kultūra, atsiribojanti nuo masių ir tiesmuko realizmo. Vis dėlto jis neneigė masių galimybės dalyvauti „kultūrinių ir meninių vertybių kūrimo bei vartojimo procese“³³, pabrėždamas, kad elitui atstovaujančių individų veiklai reikalinga minia³⁴.

29 R. Brague, 2019, p. 87–89.

30 Ten pat, p. 84.

31 Ten pat, p. 86–87.

32 Ten pat, p. 2–4.

33 A. Andrijauskas, 1999, p. 521–522.

34 J. Ortega y Gasset, 1999, p. 158.

Anot jo, Pirmajam pasauliniam karui išbalansavus išsisknijusias europietiškas vertybes bei politinį ir idėjinį stabilumą, Europoje plinta „vitalinė dezorientacija“³⁵, keisdama visuomenę ir žiūros taško perspektyvą. Tarpukario visuomenės Europos gyvenimas yra masių rankose ir būtent todėl Senasis žemynas išgyvena vieną iš sunkiausių visų laikų krizių. Kas įgalino šį naują veiksnį, kurio, pasak mąstytojo, nebuvo visoje civilizacijos istorijoje?³⁶

XX a. pr. technologijos buvo kaltinamos, kad esančios vienu iš pagrindinių veiksnių, panardinusių Europą į psichikos sutrikimo būseną, išsklaidžiusių senąją europietišką sąžinę bei sumenkinusių europietiškąją protą³⁷, naikinančių pačią Europą³⁸ ir, suspaudamos erdvę, mažinančių Europos svarbą pasaulyje³⁹, nespėdamos paskui Europos potencialą, buvo smerkiamos kaip neleidžiančios jai susijungti⁴⁰, ar, sukurdamos perpildytos grūsties reiškinį, pavienius individus pavertė masių dalimi⁴¹, taip įgalinančios masių atsiradimą.

Vokiečių istorikas Friedrichas Meinecke 1946 m. teigė, kad masės vis dar „žengia į priekį“, o kiekybės padidėjimas lėmė kokybinę Europos visuomenių transformaciją; A. Einsteino teigimu, fiurerio iškilimui pagrindus padėjo „vokiečių polinkis į bandos mentalitetą“; Wilhelmas Röpke „šiuolaikinę masinę visuomenę“ apibūdino kaip dulkių dubenį, kuriame visi moraliniai ir kultūriniai ištekliai buvo sunaikinti ir išblaškyti⁴², o Hannah Arendt totalitarizmą siejo su masėmis, kurioms būdingas „nereikalingumo“ ir „nesavanaudiškumo“⁴³ jausmas.

Ortega y Gassetas pripažįsta, kad tarpukariu europietis pasikeitė negrįžtamai. Dėl XX a. technologijų dvejetainio paveikto pasaulio viena tauta, anksčiau buvusi visu pasauliu, dabar tapo tik maža didesnio galimybių viseto dalimi. Taip, ilgus amžius geriausiai save apibrėžęs susidūrimuose su išoriniu *Kitu*, dabar Senasis žemynas susiduria su sunkiausia užduotimi iki šiol – atsilaikyti ir nugalėti vidinį *Kitą*.

Tai įmanoma pasinaudojus žmogaus vaizduote, teigia filosofas, nes fantazija – „tai žmogui duota išsilaisvinamoji jėga“⁴⁴. Tad tautų galimybių ribos yra tik mūsų vaizduotėje, t. y. kadangi žmogaus fantazija yra kuriančioji, į ateitį nukreipta jėga, mūsų ir kartu visos Europos ateitis priklauso nuo to, kaip ją įsivaizduosime.

35 Ten pat, p. 201–202.

36 J. Ortega y Gasset, 2013, p. 19.

37 P. Valéry 1919 m. straipsnis „*Le Crise de l'esprit*“.

38 Oswald Spenglerio ir Arnoldo Toynbee'io koncepcijos.

39 R. Coudenhove-Kalergi'io koncepcija.

40 Herberto George'o Wellso koncepcija.

41 J. Ortega y Gasset, 1999, p. 11.

42 W. Röpke, 1946, p. 198.

43 H. Arendt, 1994, p. 197–198.

44 Ten pat, 181.

Socialiniai radikalios vaizduotės konstruktai

Kad ir apie kokią visuomenę kalbėtume, pirmiausiai, kaip teigė R. Brague'as, ji turi egzistuoti. Galima teigti, kad tik ta žmonių bendrija, kuri yra išlaikiusi „aristokratiškumą“ ir nepasidavusi masių fenomenui, gali būti vadinama visuomene, nes būtent visuomenėje vykstantys procesai formuoja socialinę tikrovę bei politiką, t. y. Europos transformacijos yra visuomenės mąstymo išdava.

Visuomenės idėja yra atspirties taškas „mąstymui apie šiuolaikinę Europą“. Nors visuomenės samprata ir jos suvokimo kaita visada bus ginčų objektas, tačiau, anot G. Delanty ir Chriso Rumfordo, ją analizuoti yra būtina, norint suprasti šiandieninės Europos materialinės, kultūrinės ir politinės tikrovės pobūdį. Europeizacija yra ne valstybės kūrimo, o „socialinio konstravimo“ procesas, kurio sąlygoms sukurti svarbiausias vaidmuo tenka „globalizacijai su visais jos aspektais“⁴⁵.

Nagrindėdamas socialinius europeizacijos veiksmus, G. Delanty teigia, kad Europa ir ES nėra tapačios. ES visų pirma yra ekonominis ir politinis konstruktas – ji yra būdas gyventi, kuris veikia horizontalioje plotmėje, ir yra vedama ne tikrųjų dorybių, o vertybių, suteikiančių Sąjungos narėms tam tikrą gyvenimo būdą.

XXI a. Pierre'as Manent'as mato naujų „masių“ atsiradimo užuomazgą, pasireiškiančių kaip „pasaulinė vidurinė klasė“. Į šią klasę įsiliejant vis daugiau žmonių, dėl įsivyravusio vienodumo, kuriame grupės, bendruomenės ir tautos skirtumai yra neteisėti, žmonija ir Europa neturi ateities⁴⁶.

Vis dėlto, akcentuodami bendrumo būtinybę, kartu teigiame turintys europietišką požiūrį, kuris paremtas bendra kultūra ir vertybėmis, viena iš svarbiausių – „atsivėrimas Kitam“⁴⁷. Tad europietiškas savitumas, anot, P. Manent'o yra didžiausias Europos paradoksas – vertybė, sudaranti europietiškumo pagrindą, kartu yra ir jos naikinimo įrankis⁴⁸.

Konstruktivistinis europeizacijos procesas apima ir sociokultūrinių sistemų kūrimą, kurias Cornelius Castoriadis ir Charles'as Tayloras pavadino „socialiniais įsivaizdavimais“ – vertinamosiomis sistemomis, kuriomis žmonės „įsivaizduoja“ savo socialinę aplinką. Šie socialiniai ir kognityviniai rėmai atlieka svarbų vaidmenį formuojant socialinę tikrovę ir kartu yra nuolat konstruojami. Europa pati yra viena iš tokių sociokognityvinių formų⁴⁹, teigia mąstytojai. Taip XX a. J. Ortega y Gasseto išsakyta idėja, kad Europą ir jos ateitį formuoja žmonių fantazija ir gebėjimas įsivaizduoti, randa atgarsių XXI a. diskurse.

C. Castoriadis manė, kad žmonės, vis giliau skverbdamiesi į visuomenės kultūros sluoksnius, prieina prie prasmų, kurios reiškia juos pačius. Šios reikšmės tai „radika-

45 G. Delanty, Ch. Rumford, 2005, p. 6.

46 P. Manent, 2008, 12–77.

47 Ten pat, p. 77.

48 Ten pat, p. 77–89.

49 G. Delanty, Ch. Rumford, 2005, p. 16–17.

liosios vaizduotės“ apraiškos, o jomis grįstas radikalus įsivaizdavimas yra kultūrų pagrindas, paaiškinantis jų skirtumus, tad visos kultūrinės formos kyla iš šios radiklios vaizduotės⁵⁰.

Galima teigti, kad konstruktyvistinis požiūris išryškina visuomenių gebėjimą transformuotis: jis tvirtina kūrybišką socialinės tikrovės savikonstravimą ir pripažįsta, kad įsivaizduojamos reikšmės įsitraukia į nuolatinį socialinės konstrukcijos procesą⁵¹. Tad šiuolaikinė visuomenė, pasitelkdama radikalią vaizduotę, gali kurti alternatyvios visuomenės viziją, t. y. projektuoti savo ir Europos ateities pavidalus.

Ar vis dar reikia kalbėti apie Europos idėją?

Šiuo metu Europą ir pasaulį krečiant kariniams konfliktams, klausimas „kas yra Europa?“ tampa kaip niekad aktualus. Europos istorija, nors dažnai klaidingai mąstoma kaip nuolatinio tobulėjimo nuo Antikos iki šių laikų procesas, yra greičiau atsiminimų, atsigręžimo, skolinimosi ir pertrūkių vyksmas. Todėl mąstydami apie tapatybę Europos klausimu, turime mąstyti istoriškai, teigia Jörnās Rūsenas, nes toks mąstymas yra „svarbiausia kultūrinė identiteto formavimo strategija“⁵².

Europos idėja patyrė daugybę transformacijų. Idėjos nagrinėjimą keitė bendro europietiško proto ir sielos paieškos, ji buvo apibūdinama kaip „kultūrinių perdavimų, interpretavimų ir apsikėitimų, kertančių nacionalines sienas, erdvė“⁵³, projektas⁵⁴ ir užduotis⁵⁵, svajonė ir idealas, nuotykis ir misija⁵⁶.

Klausimas, kas aš esu ir kas esame mes, atsakomas per istorinio pasakojimo formuojamą tapatybę. Plačiausia ir giliausia identiteto išraiška – civilizacija ar kultūra, anot J. Rūseno, pasireiškia per „didžiuosius pasakojimus“ ir būtent jie yra „atsakymai į klausimą apie kultūrinį identitetą“⁵⁷. Atmintyje tiek istorinė patirtis, tiek istorinė ir kultūrinė jos interpretacija yra neatskiriama susipynusios. G. Delanty teigia, kad tokia istorinės patirties ir istorinio interpretavimo sąjunga politinei bendruomenei suteikia istorinį sąvęs supratimą, kuris yra labiau nei kolektyvinė atmintis⁵⁸. Prisiminę Aleida's Assmann teiginį, kad jokia grupė, visuomenė ar tauta neturi kolektyvinės atminties *per se*⁵⁹, gali-

50 C. Castoriadis, 1987, p. 17.

51 G. Delanty, Ch. Rumford, 2005, p. 17.

52 J. Rūsen, 2002, p. 271.

53 O. Figes, 2019, p. 3.

54 P.vz.: 1980 m. Jūrgeno Habermaso paskaita, K. Wilson, J. van der Dussen (sud.), *The History Of The Idea Of Europe*, 1995; P. Manent, *Miesto metamorfozės*, 2020; R. Brague *Curing Mad Truths: Medieval Wisdom for the Modern Age*, 2019.

55 Žr. R. Brague, 2019, 1 sk.

56 Z. Bauman, 2004.

57 J. Rūsen, 2002, p. 272.

58 G. Delanty, 2019, p. 17–18.

59 A. Assmann, 2015.

me daryti išvadą, kad, bandant Europos istoriją konstruoti kolektyvinėje bendruomenių, grupių, tautų ar valstybių atmintyje, ji nepadės sudėlioti atsvaros taškų, brėžiančių bendros europinės tapatybės kontūrus. G. Delanty išvada, kad Europos paveldas negali būti apibrėžtas tiesioginiais naratyvios istorijos terminais bei kilme iš vienos kurios nors pamatinės civilizacijos, todėl nėra tokios atminties, kuri Europai suteiktų tęstinumo naratyvą⁶⁰, sudrebina ilgalaikį įsivaizdavimą apie iki šių dienų tebesitęsiančią nenutrūkstamą europinę antikinę kultūrą.

Praėjusio šimtmečio septintajame dešimtmetyje buvo iškelta „Europos tapatybės“ problema kartu su diskusijomis apie „identitetą“. Tiek individas, tiek visuomenė, susiklosčius tam tikroms istorinėms aplinkybėms, būna priversti permąstyti save. Tokiu būdu Europos idėjos klausimas evoliucionuoja į europinės tapatybės apmąstymus, kurie įgalina politinius bendros tapatybės konstruktus. Vienas iš tokių bandymų – 1973 m. Europos tapatybės deklaracija, pagal kurią, Europos tapatybė turėtų remtis bendru paveldu, vedančiu į individų poreikius atitinkančios visuomenės kūrimą⁶¹.

Tačiau tokios privalomos „dalinio pripažinimo formos“, išskeldamos tik tam tikrą vienijančią bendrumą, ne tik neskatina apibrėžti save ir priimti *Kitą*, bet ir XXI a. išlaiko šį skirstymą, įgalinantį vis naujus susidūrimus. Pirmiausia tapatybė išauga iš skirtumo tarp tikrojo vidinio Aš ir išorinio socialinių taisyklių ir normų pasaulio⁶². Šią įžvalgą galima pritaikyti ir Europai, kuri išgyveno daugybę tapatybės transformacijų. Griuvus Berlyno sienai ir komunizmo blokui, pokomunistinėje konsteliacijoje⁶³ atsivėrė naujos, dažnai su iki tol pasakotu naratyvu nesutampantios, atmintys ir tapatybės. Nacionalizmo stiprėjimas, netobula demokratizacija ir nerimą keliantis kapitalizmo poveikis, dėl kurio atsirado dideli socialiniai ir geografiniai skirtumai, sulėtino, o ne pagreitino žadėtąją Europos idealą ir išryškino *Kito* kitoniškumą.

G. Delanty teigia, kad Europos identitetą galima suvokti kaip kosmopolitinę, įkūnytą „pliuralizuotuose kultūrinuose visuomenės tapatybės modeliuose“, o ne kaip „viršnacionalinę tapatybę“ ar oficialų ES identitetą, esantį „įtampos santykiyje“ su nacionalinėmis tapatybėmis⁶⁴, o Europos ateities perspektyva – bendravimo erdvių, įgalinančių dialogo kultūrą, sukūrimas. Tačiau kas ir apie ką kalbės šiose diskursyviose erdvėse? Atrodo, kad Europos klausimas visada buvo svarstomas tik politinio, kultūrinio, intelektualinio elito, aplenkiant platesnę visuomenę. Tai buvo suprantama ankstesniais amžiais, nes liaudis turėjo svarbesnių, išlikimą lemiančių, užsiėmimų, tačiau dabar šie argumentai neįtikina. Stebint vykstančias konfliktines situacijas atrodo, kad kova iš dalies vyksta tarp „masių“ ir „aristokratiškos visuomenės“ mąstymo modelių, tad būtų laikas nustoti

60 G. Delanty, 2019, p. 18.

61 *Declaration on European Identity*, 1973.

62 Ten pat, p. 10.

63 G. Delanty terminologija.

64 G. Delanty, Ch. Rumford, 2005, p. 29.

akcentuoti savosios tapatybės svarbą ir suteikti galimybę „aristokratiškajai“ Europos visuomenei diskutuoti Europos idėjos tema.

Euroskeptikas P. Manent'as mano, kad ES esant „visiško suvienodėjimo keliu žengiančios žmonijos“ avangardu, Europos tauta nyksta, o nuolat plečiantis ES vis iš naujo bandome „išėiti už Europos“ tam, kad galėtume „pasakyti savo vardą“⁶⁵.

P. Manent'o kritikoje pastebimas politinio konstrukto ir Europos sutapatinimas. Tačiau Europos kultūrinė tapatybė skiriasi nuo ES politikos, kuri tėra bandymas suvaldyti didėjančių asmeninių europietiškių tapatybių skaičių. *Kito* priėmimas čia prilyginamas „visiškam suvienodėjimui“, dėl to nyksta Europos tauta. Tačiau „Europos tauta“ yra tam tikrų bruožų vienijama bendruomenė, tad jei *Kitas* yra tinkamas „suvienodėjimui“, jis yra Europos tautos dalis. Kadangi identitetas – nuolatinis savojo *aš* ir išorinio pasaulio vertinimas, joks išorinis veiksnys negali įvardyti, kas esame mes, nepatalpindamas mūsų į imitacinę apgaulės matricą, kurioje teigiama, kad europėjimas tapatus nutautėjimui. Iš to kyla kosmopolitizmo baimė.

Iš naratyvinės perspektyvos, tapatybes galima laikyti istorijomis, kurias žmonės pasakoja apie save, kad suteiktų savo egzistencijai tęstinumą⁶⁶, kitaip tariant – identitetas – mūsų pačių didysis pasakojimas. Tam tikra prasme jis įgalina „atvirkščio įvaikinimo istoriją“⁶⁷, t. y. per jį galime nuspręsti, kokios praeities tąsą norime projektuoti ateityje. Tad tapatybė yra ne idėja ar kultūrinė duotybė, o kintanti konstrukcija, sukurta suprasti save.

Ilgus amžius elitas bandė pagrįsti Europos idėją bei rasti bendrąjį vardiklį, padėsiantį į klausimą, „ar įmanomas Europos tapatumas Europos neapibrėžtybėje?“, atsakyti teigiamai. Nuo XX a. antros pusės ši tema užleido vietą identiteto paieškoms, taip mintinį akcentą perkeldama nuo bendros žmogiškosios, netgi ontologinės perspektyvos į žemiškąjį horizontalųjį būvį. Europa kaip idėja nustojo būti įdomi. Dabar ji – politinis ir ekonominis darinys, bandantis laviruoti tarp daugybės skirtingų tapatybių savo viduje.

Išvados

Europos idėja verčia peržengti ne tik geografines ar etnines, bet ir mąstymo ribas, kas leidžia kalbėti ne tik apie Europos tapatybę, bet ir apie europietiškos žmonijos idėją, kuri savo prasmės ieško anapus savęs. Tokį anapusinį savęs ieškojimą pabrėžė J. Patočka, R. Brague'as, P. Manent'as, G. Delanty. Vieni jų tokio ieškojimo žvilgsnį kreipė į vidų, išorinį kitą naudodami tarytum veidrodį (P. Manent), kiti – į apačią, surasdami jame Europos pamatą ar charakterį (R. Brague), treči anapussybėje matė ateities galimybes (J. Patočka, G. Delanty). Visos šios perspektyvos įgalina vis kitą požiūrio tašką bei Europos galimybių matymo kampą.

65 P. Manent, 2008, p. 77–78.

66 G. Delanty, Ch. Rumford, 2005, p. 51.

67 R. Brague, 2001, p. 123–124.

Europos kelias nuo XVIII a. pabaigos iki XX a. pradžios buvo revoliucijų, Europos idėjos ir vienkryptės pažangos kelias. Didžiajam karui supurčius tokį europinį būvį, Europos idėja prarado savo tvirtą pamatą. Tuomet kaip vienas iš gelbėjimo scenarijų gimė vieningos Europos idėja, kuri „užkariavo pasaulį“. Antrasis pasaulinis karas, sutraukęs visas tik užsimezgasias vieningos Europos gijas, veikė dvejopai – būdamas tamsiąja nacionalizmo išraiška, jis paskatino permąstyti savąjį *Aš* ir per *Kito* demonizavimą, tvirčiau laikytis savojo identiteto, kartu vienydamas tuos, kuriems *Kitas* nebuvo priešas. Po šios pasaulinės tragedijos išsikristalizavusi suvienytos Europos idėja evoliucionavo į politinį projektą.

Europos būvis – nuolatinis vyksmas ir *Kito* stebėjimas, tuo pačiu būnant *Kitu*, todėl XX a. šeštajame dešimtmetyje, kai, atrodo, buvo sutarta dėl vieningos Europos, klausimas „kas yra Europa?“, tapo klausimu „kas esame mes?“ Atsakymas į šį klausimą priklauso nuo žiūrinčiojo atskaitos taško. Ar Europa tai Karolingų imperijos lopšio vietoje susiformavusios valstybės, ar tai Vidurio Europa, apimanti kelių skirtingų mentalitetų šalis, ar tai Vidurio Rytų Europa, kurios europietiškas pats jauniausias?

Anksčiau ieškoję bendros Europos idėjos, šį klausimą žemyno politikai laikinai išsprendė paversdami Europą politiniu konstruktą. Tačiau tai tapo labiau gyvenimo būdu, susitarimu, ne kas mes esame, o kas yra ne mes. Taip naujos nacionalizmo bangos sukelta tapatybių krizė XX a. pab. įsitvirtino pirmame europinio diskurso plane.

Europos tapatybę nelengva užkoduoti kultūriniame pakete. Ji reikiama balso suteikimą, o tam reikia diskursyvių erdvių. Todėl ES uždavinys ne tiek įtvirtinti savo konstitucinę santvarką pamatine tapatybe ar visa apimančiu kolektyviniu identitetu, kiek sukurti bendravimo erdves.

XXI a. norėdami identifikuoti save, vėl turime pasitelkti tam tikrą „socialinę vaizduotę“ ir, išplėtus suvokimo ribas, savyje sutalpinti europietiško visumą, pripažįstant daugialypę europiečio tapatybę.

Europos ateitis, kaip ir Romos imperijos laikais, glūdi jos pakraščiuose – takūs pasienio ruožai, sukurdami diskursyvias erdves, gimdo tikrąjį europietišumą, grįstą *savo* ir *Kito* idėjų apsikeitimu. Daugelį amžių Europos idėjos tema vyravo tik intelektualinio, politinio, aristokratiškojo elito diskurse, tad atrodo keista stebėtis, kad didžioji dalis visuomenės iki šiol nėra susimąsčiusi apie Europos idėją, o dabartinės geopolitinės krizės ir kariniai konfliktai iš tiesų vyksta tarp „masių“ ir „aristokratiškos visuomenės“ mąstymo modelių. „Aristokratiška“ visuomenė nėra elitas. Tai sąmoninga, politiką formuojanti visuomenės dalis, kurios vaizduotė formuoja socialinę tikrovę. Todėl, žvelgiant į Europos ateitį, reikėtų išskirti Europos idėjos klausimą, jo svarstymų vairą atiduodant aristokratiškai Europos visuomenei, kurios vaizduotė, peržengdama ribojančius suvaržymus, įgalintų europietiškos ateities perspektyvą.

Bibliografija

- Andrijauskas, A. 1999 – Antanas Andrijauskas, „Jose Ortegos y Gasseto kultūros ir meno filosofija“, in: José Ortega y Gasset, *Mūsų laikų tema ir kitos esė*, Vilnius, 1999, p. 521–522.
- Assmann, A. 2015 – Aleida Assmann, *Prisiminimai ir atmintis*, 2015, [prieiga internetu] in: <https://www.bernardinai.lt/2011-05-09-aleida-assmann-prisiminimai-ir-atmintis/> [2024-08-29].
- Babinskas, N. 2013, p. 16–34 – Nerijus Babinskas, „Istorinio regiono sampratos šiuolaikinėje historiografijoje: tipologijos gairės“, in: *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 19, 2014, p. 16–34.
- Babinskas, N. 2014 – Nerijus Babinskas, „Apie Oskarą Halecki ir istorinę regionistiką“, in: Halecki, Oskar, *Europos istorijos ribos ir skirstymai*, Vilnius, 2014.
- Bauman, Z. 2004 – Zygmunt Bauman, *Europe: An Unfinished Adventure*, Cambridge, 2004.
- Brague, R. 2001 – Rémi Brague, *Ekscenriškoji Europos tapatybė*, Aidai, 2001.
- Brague, R. 2019 – Rémi Brague, *Curing Mad Truths: Medieval Wisdom for the Modern Age*, Notre Dame, 2019.
- Bugge, P. 1995 – Peter Bugge, „The nation supreme: The idea of Europe 1914–1945“, in: *The History of the Idea of Europe*, sudarytojai Kevin Wilson, Jan van der Dussen, London 1995, p. 91.
- Bumblauskas, A. 20023 – Alfredas Bumblauskas, „Lietuva ir Europos istoriniai regionai“, in: Šiaurės Atėnai, Nr. 634, 2002-12-28 [prieiga internetu] in: <http://archive.is/jZmj> [2024-08-31].
- Bumblauskas, A. 2009 – Alfredas Bumblauskas, „Aktualieji ir istoriniai Europos regionai: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija, ULB, Vidurio Rytų Europa“, in: A. Bumblauskas, G. Potašenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, Vilnius, 2009.
- Castoriadis, C. 1987 – Cornelius Castoriadis, „The Imaginary Institution of Society“, Cambridge, 1987, p. 146, cit in: Gerard Delanty, Chris Rumford, *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*, Routledge, 2005, p. 17.
- Chesterton, G. K., 1929 – Gilbert Keith Chesterton, „Is Humanism a Religion?“, in *The Thing*, London: Sheed and Ward, 1929, p. 16–17, cit. in: Rémi Brague, *Curing Mad Truths: Medieval Wisdom for the Modern Age*, Notre Dame, 2019, p. 2.
- Coudenhove-Kalergi, R. N. 1932 – Richard von Nicolaus Coudenhove-Kalergi, *Paneuropos ABC*. Spaudos fondas, 1932.
- Čapek, K. 1994 – Karel Čapek, *Pašnekesiai su T. G. Masaryku*. Amžius, 1994.
- Declaration on European Identity*, 1973 – *Declaration on European Identity* in: Bulletin of the European Communities. December 1973, No 12. Luxembourg: Office for official publications of the European Communities. „Declaration on European Identity“, p. 118–122. [prieiga internetu] in: https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf [2024-08-29].
- Delanty, G. 2013 – Gerard Delanty, „Reinterpreting the European Heritage since 1989“, in: *European Self-Reflection Between Politics and Religion*, sudarytojai Lars K. Bruun, Karl Christian Lammers, Gert Sørensen, London, 2013, p. 227.
- Delanty, G. 2019 – Gerard Delanty, *Formations of European modernity: a historical and political sociology of Europe, second edition*, Cham, 2019.
- Delanty, G., Rumford, Ch., 2005 – Gerard Delanty, Chris Rumford, *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*, Routledge, 2005.
- Donskis, L. 2002 – Leonidas Donskis, *Identity and Freedom: Mapping Nationalism and Social Criticism in Twentieth-Century Lithuania*, 2002.
- Donskis, L. 2004 – Leonidas Donskis, *Pilietinė visuomenė ir jos priešai: autoritetas, tiesa ir viešoji erdvė XXI amžiaus pradžioje Lietuvoje*, 2004.

- Donskis, L. 2011 – Leonidas Donskis, *Galia, vaizduotė ir atmintis: politikos ir literatūros etiudai*, 2011.
- Donskis, L. 2011 – Leonidas Donskis, *Modernity in Crisis: A Dialogue on the Culture of Belonging*, 2011.
- Donskis, L. 2012 – Leonidas Donskis, *Mažoji Europa: esteto žemėlapis*, 2012.
- Donskis, L. 2013 – Leonidas Donskis, *Didžioji Europa: esė apie Europos sielą*, 2013.
- Douglas, P. 2011 – T. S. Eliot, *Dante, and the Idea of Europe*, sudarytojas Paul Douglas, Cambridge, 2011.
- Einstein, A. 1921 – Albert Einstein, „On Internationalism“, in: New York Evening Post, 26 March 1921; Einstein 1933, 9-10, in: sudarytojai D. E. Rowe ir R. Schulmann, *Einstein on Politics: his private thoughts and public stands on nationalism, Zionism, war, peace and the bomb*, Princeton, 2007, p. 90–92.
- European Self-Reflection*, 2013 – *European Self-Reflection Between Politics and Religion*, sudarytojai Lars K. Bruun, Karl Christian Lammers, Gert Sørensen, London, 2013.
- Febvre, L. 1944–1945, p. 2 – Lucien Febvre, *L'Europe. Genèse d'une civilisation*, p. 44, cit. in: Jacques Le Goff, *The birth of Europe: 400-1500*. Blackwell Publishing, 2007, p. 2.
- Figes, O. 2019 – Orlando Figes, *The Europeans. Three Lives and the Making of a Cosmopolitan Culture*, Great Britain, 2019.
- Fukuyama, F. 2019 – Francis Fukuyama, *Identity: Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition*, London, 2019.
- Gadamer, H.-G. 1989 – Hans-Georg Gadamer, *Das Erbe Europas*, 1989, cit. pranc. k. vertimas *L'Heritage de l'Europe*, Paryžius, 1996, p. 39–40, cit. in: Z. Bauman, 2004, p. 7.
- Goff, J. L. 2007 – Jacques Le Goff. *The birth of Europe: 400–1500*. Blackwell Publishing, 2007.
- Gudavičius, E. 2002 – Edvardas Gudavičius, *Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos*, Vilnius, 2002.
- Ideas of Europe since 1914*, 2022 – *Ideas of Europe since 1914. The Legacy of the First World War*, sudarytojai Spiering Menno, Wintle Michael, London, 2002.
- Jacques Delors: Architect*, 2020 – „Jacques Delors: Architect of the modern European Union“, in: European Union History Series, Briuselis, 2020, [prieiga internetu] in: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/652009/EPRS_BRI\(2020\)652009_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/652009/EPRS_BRI(2020)652009_EN.pdf).
- Jonkus, D. 2024 – Dalius Jonkus, „Platono idėja ir universalios civilizacijos įsteigimas“, in: Jan Patočka, *Platonas ir Europa*, Vilnius, 2023, p. 13–14.
- Mats, A. 2023 – Andrèn Mats, *Thinking Europe: a history of the European idea since 1800*, New York, 2023.
- Manent, P. 2008 – Pierre Manent, *Demokratija be tautų. Apie savivaldos pabaigą Europoje*, Vilnius, 2008.
- Manusadžianas, P. 1999 – Paulius Manusadžianas, „E. Gudavičiaus pasaulio raidos civilizacinė koncepcija“, in: A. Bumblauskas, R. Petrauskas, (sud.) *Tarp istorijos ir būtovės: Studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui*. Vilnius, 1999.
- Miettinen, T. 2013 – Timo Miettinen, *The Idea of Europe in Husserl's Phenomenology*, Helsinki, 2013.
- Nicolai, G. F., Foerster F. W., Einstein A., 1914, p. 64–66 – Georg Friedrich Nicolai, Friedrich Wilhelm Foerster, Albert Einstein, *Manifesto to the Europeans*, mid-October 1914 Nicolai, 9–11; CPAE 6, Doc. 8 in: sudarytojai D. E. Rowe, R. Schulmann: *Einstein on Politics*, p. 64–66.
- Nora, P. 2007 – Pierre Nora, „Pasaulinė atminties viešpatija“, in: *Eurozine*, 2007 [prieiga internetu] in: <https://www.eurozine.com/pasauline-atminties-viespatija/> (2020-11-25).

- Ortega y Gasset, J. 1999 – José Ortega y Gasset, *Mūsų laikų tema ir kitos esė*, Vilnius, 1999.
- Ortega y Gasset, J. 2013 – José Ortega y Gasset, *Masių sukilimas*, Vilnius, 2013.
- Patočka, J. 2023 – Jan Patočka, *Platonas ir Europa*, Vilnius, 2023.
- Roobol, W. 2022, – Wim Roobol, *Aristide Briand's Plan*, in: *Ideas of Europe since 1914. The Legacy of the First World War*, sudarytojai Spiering Menno, Wintle Michael, London, 2002, p. 42–44.
- Röpke, W. 1946 – Wilhelm Röpke, „The German Dust-Bowl“, *Review of Politics*, vol. 8, 1946, p. 511–527, cit. in: *European Self-Reflection Between Politics and Religion*, sudarytojai Lars K. Bruun, Karl Christian Lammers, Gert Sørensen, London, 2013, p. 198.
- Rüsen, J. 2002, – Jörn Rüsen, *Interkulturell kommunizieren – die Herausforderungen des Ethnozentrismus und die Antwort der Kulturwissenschaften*, 2002, in: *Istorika : istorikos darbų rinktinė*, sudarytojas Zenonas Norkus, Vilnius, 2007, p. 271.
- Seigel, J. 2005 – Jerrold Seigel, *The Idea of the Self: Thought and Experience in Western Europe since the Seventeenth Century*, New York, 2005.
- Stock, P. 2010 – Paul Stock, *The Shelley-Byron Circle and the Idea of Europe*, New York, 2010.
- Stjernø, S. 2005 – Steinar Stjernø, *Solidarity in Europe: The History of an Idea*, New York, 2005.
- Staliūnas, D. 2002 – sudarytojas Darius Staliūnas, *Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis*, Vilnius, 2002.
- Shane, W. 2021 – Weller Shane, *The Idea of Europe: A Critical History*, Cambridge, 2021.
- „To the Civilized World“, in: *The North American Review*, Aug., 1919, Vol. 210, No. 765, p. 284–287, [prieiga internetu], in: <https://www.jstor.org/stable/25122278>, [2024-08-29].
- Valéry, F. 1962 – François Valéry, Preface in: Paul Valéry, *History and Politics*, New York, 1962, p. xiv–xv.
- Valéry, P. 1962 – Paul Valéry, *History and Politics*, New York, 1962.
- Ziegler, L. 1929 – Leopold Ziegler, *Der europäische Geist*, Darmstadt, 1929, cit. in: *Ideas of Europe since 1914. The Legacy of the First World War*, sudarytojai Menno Spiering, Michael Wintle, London, 2002, p. 18.